

Η Γαλλική Γερουσία ενέκρινε πρόσφατα νόμο¹ που καθιστά πραγματικότητα την πλήρη απαγόρευση της μπούρκας και του νικάμπ (του γυναικείου ενδύματος που επιτρέπει να φαίνονται μόνο τα μάτια) στους δημόσιους χώρους. Στις παραβάτες θα επιβάλλεται πρόστιμο 150 € και θα υποχρεούνται να παρακολουθήσουν σεμινάρια γύρω από τη γαλλική υπηκοότητα, ενώ πολύ βαρύτερες ποινές προβλέπονται γι' αυτούς που τυχόν θα εξαναγκάσουν τις γυναίκες να φορέσουν τα παραπάνω ενδύματα. Ανάλογες ρυθμίσεις δρομολογούνται ήδη από την άνοιξη και στο Βέλγιο.

του ΔΙΟΝΥΣΗ ΓΡΑΝΑ
dmandos@yahoo.com

Δικηγόρου με ΜΔΕ στο Δημόσιο Δίκαιο
& τις Πολιτικές Επιστήμες

Η Απαγόρευση της Μπούρκας: βάνουση κατάργηση του προσώπου ή παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων;

Εκτός από το σοβαρότατο αυτό γεγονός, που σηματοδοτεί και θεσμικά τη πολιτική κομματιού της Ευρώπης, και μάλιστα του σκληρού της πυρήνα, απέναντι στους μουσουλμάνους, αφορμή για το εν λόγω άρθρο υπήρξε σχετική πρόσφατη δημοσίευση στο Έθνος της 3ης Σεπτεμβρίου² της επίκουρης καθηγήτριας Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή της Θεσσαλονίκης, Λίνας Παπαδοπούλου. Καθώς υπήρξα φοιτητής της, είναι μεγάλος ο πειρασμός να συνεχίσω τη συζήτηση μαζί της και με άλλους τρόπους.

Κατ' αρχάς δεν μπορούμε παρά να επαναλάβουμε το αυτονόητο: η ευρεία προστασία τόσο της θρησκευτικής ελευθερίας ως ζωτικό μέρος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας όσο και η ελευθερία της έκφρασης αποτελούν αναπόσπαστο κλημένο του Δυτικού Πολιτισμού του Διαφωτισμού και των Δικαιωμάτων. Ο περιορισμός των δικαιωμάτων αυτών μπορεί να γίνει μόνο για πολύ συγκεκριμένους και σοβαρούς λόγους, όπως για την προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας, της δημόσιας υγείας και της προστασίας δικαιωμάτων άλλων ατόμων. Επιπλέον, ένας σχετικός περιορισμός θα πρέπει να

πάρει τέτοια μορφή, που να σέβεται την αρχή της ισότητας, δηλαδή να μην αναφέρεται μονάχα σε μία θρησκευτική ή πολιτιστική ομάδα, αλλά σε οποιοδήποτε άτομο υιοθετεί ανάλογες συμπεριφορές. Έτσι, για παράδειγμα, σε χώρους και συνθήκες όπου είναι απαραίτητη η εμφάνιση του προσώπου (αστυνομική εξακρίβωση, δημόσια υπηρεσία ή τραπεζικές συναλλαγές όπου απαιτείται η αυτοπρόσωπη παρουσία) θα ήταν θεμιτή η απαγόρευση όχι μόνο της μπούρκας ή του νικάμπ, αλλά οποιασδήποτε μορφής απόκρυψης του προσώπου.³ Ανάλογη ρύθμιση έχει εφαρμοστεί στα βρετανικά σχολεία, με το αιτιολογικό ότι παρόμοιες ενδυμασίες εμποδίζουν την επικοινωνία της μαθήτριας με την καθηγήτριά της, η οποία επικυρώθηκε και από το Ανώτερο Δικαστήριο της χώρας. Ο γαλλικός νόμος φαίνεται να ξεπερνά καταρχάς το σκόπελο της ισότητας με το να μην κάνει λόγο για τα συγκεκριμένα ενδύματα, αλλά γενικά για άτομα που κυκλοφορούν με το πρόσωπο καλυμμένο μερικώς ή ολικώς και με ρούχα που είναι έτσι φτιαγμένα ώστε να μην είναι αναγνωρίσιμο το άτομο που τα φορά. Θεσπίζει, όμως, μία γενική απαγόρευση κάλυψης του προσώπου, η οποία καθόλου δεν μπορεί να στηριχθεί στην ανάγκη τήρησης της δημόσιας τάξης. Μία τέτοια καθολική απαγόρευση της κάλυψης του προσώπου σε δημόσιους χώρους αντιμετωπίζει όλους τους πολίτες ως εν

Η Απαγόρευση της Μπούρκας: βάνουση κατάργηση του προσώπου ή παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων;

δυνάμει παραβάτες και διαρκώς διαθέσιμους στον έλεγχο και την εποπτεία της αστυνομικής εξουσίας. Ο κίνδυνος τέλεσης εγκλημάτων δεν μπορεί να επιβάλλει έναν τόσο γενικό περιορισμό στην έκφραση και την συμπεριφορά των πολιτών. Ακόμη και ο διαφορετικός αφετηρίας αλλά ανάλογης εμπνεύσεως ελληνικός νόμος για τις κουκούλες ήταν πολύ πιο προσεκτικός, καθώς απαγόρευε την κάλυψη του προσώπου μόνο κατά τη διάρκεια δημοσίων συναθροίσεων.⁴

Ανάλογη στάση υιοθέτησε το γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας (Conseil d'État) σε γνωμοδότησή του,⁵ σύμφωνα με την οποία μία γενική απαγόρευση της κάλυψης του προσώπου δεν θα είχε ισχυρό νομικό θεμέλιο, καθώς δεν διακρίνει μεταξύ των πολιτών, αλλά στοχοποιεί τους πάντες στη βάση μια ενδυμασίας. Απορρίπτει, έτσι, αυτό που πετυχημένα χαρακτηρίζεται ως απόπειρα επέκτασης της προστασίας της δημόσιας τάξης στο άυλο πεδίο των αξιών της κοινωνικής συμβίωσης. Αντίθετη ακριβώς ήταν η σχετική απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου (Conseil Constitutionnel),⁷ το οποίο θεμελιώνει τη συνταγματικότητα της διάταξης σε λόγους δημόσιας ασφάλειας και στην διασφάλιση της ισότητας των φύλων, ενώ επιφυλάσσεται μόνο για τη χρήση θρησκευτικής ενδυμασίας σε δημόσιους χώρους λατρείας. Οι διαμετρικά αντίθετες θέσεις των δύο Ανώτατων Δικαστηρίων της Γαλλίας δείχνουν ακριβώς τη νομική περιπλοκότητα αλλά και τη βαρύτητα της υπόθεσης.

Η κυρία Παπαδοπούλου από τη πλευρά της καθόλου δεν αναφέρεται σε μία γενική απαγόρευση της κάλυψης προσώπου, αλλά θεμελιώνει την άποψή της για κατάργηση των συγκεκριμένων γυναικείων ενδυμάτων κυρίως στην ίδια την προστασία της ελευθερίας και της αξιοπρέπειάς των γυναικών που τα φορούν, καθώς, όπως λέει, «Το ολόσωμο και ολοπρόσωπο ένδυμα καταργεί το άτομο ως πρόσωπο...τα διαφοροποιητικά και ταυτοποιητικά χαρακτηριστικά του. Η πρόσληψη του τελευταίου ως προσώπου με ηθική αξία, και όχι ως ομογενοποιημένου

Η ευρεία προστασία τόσο της θρησκευτικής ελευθερίας ως ζωτικό μέρος της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας, όσο και η ελευθερία της έκφρασης αποτελούν αναντίρρητο κεκτημένο του Δυτικού Πολιτισμού του Διαφωτισμού και των Δικαιωμάτων

μέλους μιας αγέλης, αποτελεί, ωστόσο, θεμελιώδη αρχή όλου του δυτικού πολιτισμού με βαθιά θεμέλια και μεγάλη ιστορική διαδρομή».

Το επιχείρημα αυτό είναι σοβαρό. Η κατάργηση της ατομικότητας του προσώπου, η εκμηδένιση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, πνευματικών και φυσικών, που διαμορφώνουν τη προσωπικότητά του, αποτελεί σημαντική παραβίαση των δικαιωμάτων του. Ωστόσο, είναι η απόκρυψη εκμηδένιση; Η αντίληψη ότι η μορφή της γυναίκας πρέπει να είναι ορατή μόνο στο νόμιμο σύζυγό και την οικογένειά της, εντός της οικίας, προφανώς και συνιστά βαρύ περιορισμό στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας της πρώτης, και μάλιστα για σκοπό νομικά μη αποδεκτό, αλλά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι εκμηδενίζει την ατομικότητά της, καθώς η γυναίκα συνεχίζει να είναι, και να αντιμετωπίζεται από τον περίγυρό της, μέσα αλλά και έξω από το σπίτι της, ως άτομο συγκεκριμένο με «πρόσωπο» και προσωπικότητα, και όχι ως μία γυναίκα αφηρημένα. Επιπλέον, είναι μάλλον παράδοξη η προστασία της ατομικότητας από μία πράξη, που στην περίπτωση αυτών που την τελούν ηθελήμενα, αποτελεί εκδήλωση αυτής της ατομικότητας. Βέβαια, η προσβολή της αξιοπρέπειας είναι γεγονός. Από την άλλη, όμως, και η απαγόρευση μίας τέτοιας αυτόβουλης πρακτικής, σίγουρα αποτελεί προσβολή της αξιοπρέπειας του ατόμου, στο βαθμό που παραβιάζει την άσκηση των θρησκευτικών του ελευθεριών, των πολιτιστικών του δικαιωμάτων και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του γενικά, ανεξάρτητα του αν αυτή στη συγκεκριμένη περίπτωση θα σήμαινε υπαγωγή σε ένα καθεστώς κοινωνικά ιεραρχικό. Αυτή την άποψη δέχονται και οι Δικαστές του Conseil d'Etat, οι οποίοι, επικαλούνται μεταξύ άλλων και την κατοχύρωση - τόσο από το γαλλικό Σύνταγμα, όσο και από την Ευρωπαϊκή Συνθήκη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων - του δικαιώματος των προσώπων να ζουν τη ζωή τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους. Κατά συνέπεια, συνεχίζουν, είναι έωλο το

επιχείρημα ότι η ενδυμασία αυτή προσβάλλει την αξιοπρέπεια της γυναίκας, αν αυτή επιλέγει να τη φοράει. Το Συμβούλιο της Ευρώπης από τη πλευρά του,⁸ αφού καταδικάζει κάθε γενική απαγόρευση της κάλυψης του προσώπου, προκρίνει ως συναφές μέσο για την πρόσπιση της αξιοπρέπειας των γυναικών την προστασία της ελεύθερης επιλογής των γυναικών να φορούν ή όχι μία θρησκευτική ενδυμασία.

Η αντίληψη περί απαγόρευσης της μπούρκας και του νικάμπ όταν θεμελιώνεται στην ελευθερία και την αξιοπρέπεια αυτών που τη φορούν με τη θέλησή τους, ουσιαστικά επιστρατεύει τον καταναγκασμό ως μέτρο αποκατάστασης μίας απολεσθείσας, ακόμη και ηθελήμενα ελευθερίας, αλλά και μίας βαριά προσβληθείσας κοινωνικής ηθικής (άσχετα αν δρων και θύμα είναι το ίδιο άτομο και μόνο). Μία ανάλογη πρακτική θα δικαιολογούνταν για παράδειγμα στη περίπτωση όπου ο ενδιαφερόμενος θα προσπαθούσε να πουλήσει τον εαυτό του για σκλάβο, ή ένα σωματικό του όργανο. Κάτι τέτοιο, όμως, αποτελεί συμπεριφορά μη αποδεκτή από τον νομικό πολιτισμό μας, παράνομη άνευ ετέρου και για όλους, ακόμη και αν το ίδιο το άτομο την επιθυμεί, γιατί όχι μόνο προσβάλλει τα δικαιώματά του, αλλά αντιστρατεύεται τον ίδιο τον πυρήνα της σύγχρονης αντίληψης για τον άνθρωπο και την αξία του, ο σεβασμός της οποίας συνιστά όριο της «ελευθερίας» απαράβατο. Η κάλυψη του προσώπου από την γυναίκα μουσουλμάνα υποδηλώνει μεν μία αξιακή τοποθέτηση ξένη πλέον με αυτήν που διέπει το δυτικό πολιτισμό των δικαιωμάτων και ελευθεριών, στο βαθμό που υποβιβάζει την αξία και το ρόλο της γυναίκας. Το ότι κάτι τέτοιο, όμως, κρίνεται και αποδοκιμάζεται νομικά στη βάση μίας φορεσίας, δηλαδή μίας πράξης νομικά αδιάφορης ως τώρα για το υπόλοιπο του πληθυσμού, μόνο με την υπόθεση ότι αυτή φέρει ένα ιδεολογικό φορτίο απαράδεκτο, είναι εξόχως προβληματικό. Δεν είναι η ίδια η φορεσιά, αλλά αυτό που υποδηλώνει που οδηγεί στην απαγόρευσή της. Μία τέτοια πρακτική, όμως, είναι εξίσου αντίθετη με το διαφωτιστικό φιλελεύθερο πνεύμα των

Η Απαγόρευση της Μπούρκας: **βάναυση κατάργησης του προσώπου ή παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων;**

τική κοινότητα στην οποία ανήκουν. Αν οι γυναίκες αυτές είχαν πραγματικά ανατραφεί σε καθεστώς προσωπικής αυτονομίας, τότε και μόνο τότε οι επιλογές τους θα μπορούσαν να γίνουν δεκτές ως έκφραση προσωπικής αυτοδιάθεσης. Κάτι τέτοιο όμως δεν ισχύει».

Η αντίληψη περί ατομικής αυτονομίας που κατατίθεται εδώ δεν πρέπει να γίνει αποδεκτή χωρίς κριτική βάση. Ποιο θα ήταν το καθεστώς προσωπικής αυτονομίας στο οποίο αναφέρεται η συγγραφέας; Μήπως αυτό στο οποίο ανατραφήκαμε εμείς; Μήπως διαλέξαμε εμείς, στην ανατροφή μας, τη θρησκεία στην οποία ανήκουμε, τα ρούχα τα οποία φοράμε, την εθνικότητα και τη γλώσσα μας; Μήπως αυτή η στιγμή ανήκει στο μέλλον, όπου τα παιδιά στην ανατροφή τους θα διαλέγουν ελεύθερα τη πολιτιστική παράδοση εντός της οποίας θα μεγαλώνουν; Μα ποτέ δεν θα ήταν δυνατό κάτι τέτοιο, καθώς όλοι γεννιόμαστε εντός μίας κοινωνίας, η οποία φέρει σειρά αξιών και κανόνων, λιγότερο ή περισσότερο ρευστών, λιγότερο ή περισσότερο ανεκτικών αλλά πάντως κανόνων εντός των οποίων – ακόμη και ενάντια σε αυτούς, αλλά πάντα σε σχέση μαζί τους – γεννιόμαστε και ζούμε. Η αυτονομία μας συνίσταται στη δυνατότητα μας να αμφισβητήσουμε – για τον εαυτό μας ή και για ολόκληρη τη κοινωνία – τις υπάρχουσες αξίες και να επιλέξουμε κάποιες άλλες ή να αναζητήσουμε νέες. Αυτό αποτελεί όχι μόνο τη μαγιά της ατομικής ελευθερίας αλλά και της κοινωνικής αλλαγής, και αυτό ακριβώς πρέπει να διαφυλαχθεί με κάθε μέσο.

Αν πάλι η κυρία Παπαδοπούλου πιστεύει ότι κάτι τέτοιο πρέπει να ισχύει αποκλειστικά για το χώρο της θρησκείας – αυτό που ονομάζει ελευθερία από τη θρησκεία (γιατί άραγε μόνο από τη θρησκεία;) – ότι δηλαδή, αν αποτολμήσουμε μία ερμηνεία, η ανατροφή όλων θα έπρεπε να είναι πλήρως απελευθερωμένη από θρησκευτικά στοιχεία και η θρησκεία να είναι κάτι που θα επιλέγεται ελεύθερα όταν το παιδί μεγαλώνει, τότε ούτε ακόμη και η Γαλλία δεν μπορεί να πει ότι έχει πετύχει σήμερα κάτι τέτοιο,

δικαιωμάτων και των ελευθεριών. Το νικάμπ δεν εντάσσεται επι ουδενί στην ίδια κατηγορία πράξεων με την πώληση του εαυτού, και παρότι αποτελεί κατ' αρχήν προσβολή της προσωπικότητας, σίγουρα δεν είναι τέτοιας φύσης και έκτασης που να μην αίρεται όταν γίνεται αυτόβουλα. Έτσι, το επιχείρημα της συγγραφέως περιέχει μία αδιόρατη αλλά σημαντική αντιστροφή της φιλελεύθερης σκέψης. Βασική αρχή και πυλώνας της τελευταίας, είναι να «τιμωρεί» μία ιδέα, μόνο εκεί που αυτή εκδηλώνεται με πράξεις κοινώς απαράδεκτες και απορριπτέες, τόσο αντίθετες καθ' αυτές με την έννομη τάξη, που ακόμη και η συναίνεση του παθόντος δεν μπορεί να τις καταστήσει αποδεκτές. Η παραπάνω όμως λογική απαγόρευσης της μπούρκας αντιστρέφει αυτή την αρχή, και οδηγούμαστε έτσι στο παράδοξο να τιμωρούμε μία πράξη, μόνο στο βαθμό που αυτή απορρέει από μία ιδέα! Κάτι τέτοιο, όμως, θα γεινίαζε απειλητικά με αποδοκιμασία του ίδιου του Ισλάμ, και θα ερχόταν σε επικίνδυνη τριβή και με την αρχή της ανεξιθρησκίας.

Περαιτέρω, η κυρία Παπαδοπούλου στο κείμενό της γράφει: «Η συγκεκριμένη ενδυματολογική επιλογή δεν αποτελεί προϊόν αυτονομίας, αλλά της καταπίεσης που οι γυναίκες -ασύγκριτα διεισδυτικότερα από τους άνδρες- υφίστανται από τη θρησκεία».

●● Η αυτονομία μας συνίσταται στη δυνατότητα μας να αμφισβητήσουμε - για τον εαυτό μας ή και για ολόκληρη τη κοινωνία – τις υπάρχουσες αξίες και να επιλέξουμε κάποιες άλλες ή να αναζητήσουμε νέες ●●

πόσο μάλλον η Ελλάδα. Πράγμα όμως λογικό, καθώς η θρησκεία, θέλοντας και μη αποτελεί σήμερα βασικό και επιδραστικό στοιχείο όλων των πολιτισμών, στο βαθμό που έχει συμβάλει και συμβάλει ως τα τώρα στη διαμόρφωση του τρόπου που βλέπουμε τον κόσμο και επομένως όχι μόνο στις θρησκευτικές και πνευματικές μας αξίες, αλλά και σε αυτές τις κοινωνικές, πολιτικές οικονομικές κλπ.⁹ Ακόμη και η διακηρυγμένα πιο άθρησκο κοινωνία είναι σήμερα βαθύτατα επηρεασμένη από τη θρησκεία με την οποία ήταν συνοδοιπόρος μέσα στην Ιστορία. Το αν στο μέλλον θα μπορέσουμε να «απελευθερωθούμε» από μία τέτοια επίδραση, και αν έστω μία τέτοια απόπειρα θα είχε νόημα ή οφέλη είναι μία μεγάλη και χρήσιμη συζήτηση, που πρέπει όμως να γίνει με προσοχή. Ανεξάρτητα πάντως από όλα τα παραπάνω, το να αποτελέσει μία τέτοια αντίληψη για το μέλλον θεμέλιο για την απαγόρευση συγκεκριμένης συμπεριφοράς μίας μόνο θρησκευτικής ομάδας, μάλλον αυθαίρετο θα ήταν, αλλά και προφανώς ατελέσφορο, καθώς επ' ουδενί μία τέτοια απαγόρευση δεν μπορεί να άρει την ήδη τελεσθείσα καταπάτηση μίας (προκοινωνικής;) αυτονομίας.

Συνοψίζοντας, οφείλουμε να πούμε ότι αν υπάρχει μία σχετική κατανόηση, όχι δικαιολόγηση, της πρακτικής αυτής από πλευράς Γαλλίας, μία ανάλογη προσέγγιση (γιατί η ρύθμιση η ίδια θα στερούταν αντικειμένου) στην Ελλάδα θα ήταν πολύ πιο προβληματική. Η Γαλλία παραδοσιακά εχθρευόταν οποιαδήποτε εκδήλωση θρησκευτικής συμπεριφοράς στο δημόσιο χώρο της, ακόμη και χριστιανικής. Έτσι είναι έστω συνεπές από την πλευρά της να θέσει ζήτημα νικάμπ. Η Ελλάδα αντιθέτως ποτέ δεν διαχώρισε το δημόσιο χώρο από τις διάφορες θρησκευτικές εκδηλώσεις: αφενός το ορθόδοξο χριστιανικό δόγμα επηρέασε και επηρεάζει βαθιά τη κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή της χώρας, αφετέρου και το Ισλάμ αποτελεί εξίσου σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της ταυτότητάς της, για προφανείς ιστορικούς λόγους αλλά και για το γεγονός ότι από ιδρύσεως της υπήρχαν στην Ελλάδα Έλληνες μουσουλμάνοι, οι οποίοι επιπλέον απολαμβάνουν -σύμφωνα με το νόμο- μία ευρεία προστασία και υπό το καθεστώς της μειονότητας. Στην απόλυτα υποθετική περίπτωση που μία ανάλογη διαδικασία διαχωρισμού θα είχε τέτοια αφετηρία, αυτό θα ήταν τουλάχιστον ατυχές. ☒

01. Στις 14 Σεπτεμβρίου 2010, με μεγάλη πλειοψηφία 246 προς 1 (και 100 αποχές).

02. <http://www.ethnos.gr/article.asp?catid=11374&subid=2&pubid=7918948>.

03. Αυτή την άποψη φαίνεται να ασπάζεται και το Συμβούλιο της Ευρώπης, που με ψήφισμα του του Ιούλιου 2010 (1743/ 23.6.2010 - <http://assembly.coe.int/Mainf.asp?link=/Documents/AdoptedText/tal0/ERES1743.htm>) καταδικάσε τη καθολική απαγόρευση της μαντίλας, ενώ αντίθετα θεωρεί ότι κάτι τέτοιο θα ήταν επιτρεπτό σε περιορισμένη έκταση και συγκεκριμένες συνθήκες,

για λόγους ασφαλείας.

04. Βέβαια και μόνο το γεγονός, ότι μία ρύθμιση, που (με βάση τόσο τους δεδηλωμένους στόχους της γαλλικής κυβέρνησης όσο και τη δημόσια αντιπαράθεση) φαίνεται να στοχεύει κυρίως -ή και αποκλειστικά- στην απαγόρευση της κάλυψης του προσώπου των γυναικών μουσουλμάνων, παίρνει τελικά την μορφή μίας γενικής απαγόρευσης, δεν μπορεί παρά να προβληματίζει.

05. http://www.conseil-etat.fr/cde/node.php?articleid=2000_30 Μαρτίου 2010.

06. Για το σχολιασμό της

γνωμοδότηση στα αγγλικά βλ. και <http://www.humanrights.ie/index.php/2010/03/31/conseil-d%E2%80%99etat-rejects-proposed-prohibition-of-burqa-niqab/>.

07. Απόφαση 2010-613 της 7ης Οκτωβρίου 2010.

08. Βλ. υποσημ. 3.

09. Αλλά και με τη σειρά της η θρησκεία έχει επηρεαστεί αναπόσπαστα από τις κοινωνικές, πολιτικές κλπ. αντιλήψεις. Το ίδιο το παράδειγμα του νικάμπ είναι χαρακτηριστικό. Παρότι άρρηκτα συνδεδεμένη με τη θρησκεία (μία συγκεκριμένη ερμηνεία της), η

σχετική αντίληψη για τη γυναικεία και το ένδυμα αυτό εμπεριέχει υπερβαίνει κατά πολύ τη θρησκευτική σφαίρα, έχει ρίζες κοινωνικές και πολιτισμικές. Η δε ολοπρόσωπη κάλυψη του προσώπου ήταν παράδοση συγκεκριμένων περιοχών στη Περσία και την Αραβία ακόμη πριν το Ισλάμ. Και βέβαια ούτε η περιοχή μας είναι ξένη με την – μερική έστω – κάλυψη του κεφαλιού των γυναικών. Κατά πόσο βέβαια είναι δυνατό και έχει νόημα εν γένει να διαχωρίσουμε το αν μία συμπεριφορά έχει θρησκευτικές ή κοινωνικές ή πολιτιστικές ρίζες, το αν είναι θρησκευτικής ή άλλης υφής, είναι μάλλον μία ερώτηση που η ίδια η κυρία Παπαδοπούλου θα έπρεπε να θέσει και να απαντήσει.